

TÜRKİYE'DE ARAPÇA DİYALEKTLERİ -KARŞILAŞTIRMALI TİPOLOJİYE DOĞRU-¹

Otto Jastrow²

Muna ÖZEZEN*

Türk diyalektlerine³ adanan bir çalıştayda, Türkiye’de konuşulan ve bir hayli diyalekt çeşitlenmesi sunan bir dilin, yani Arapçanın diyalektolojisinin kısa bir incelemesini sunmaktan dolayı mutluyum.

Türkiye’nin iki Arap devletiyle, Suriye ve Irak ile sınır komşuluğu vardır ve bu yüzden Türkçe ve Arapça dil bölgeleri, Türkiye’nin güney ve güneydoğu hattı boyunca temas halindedir. Elbette, dilbilimsel sınırlar, asla politik sınırlar kadar kesin olamaz. Böylece, Türk dinleyicisine, Kuzey Irak’ın Kerkük ve Erbil bölgelerinde Türkmen olarak adlandırılan, dikkat çekici bir Türkçe konuşan azınlık bulunduğunu hatırlatmak gereksiz olacaktır. Atatürk döneminden başlayarak Türkiye Cumhuriyeti, kendisine karşı belirgin bir sorumluluk hissettiği bu etnik grubun varlığına düzenli olarak vurgu yapmış ve Irak’taki savaşın başlamasıyla da bu azınlıkla ilgili farkındalık artmıştır. Öte yandan, Türkiye’deki Arapça konuşan büyük nüfus, ne Türkiye tarafının ne de Arap tarafının ilgisine asla mazhar olmamıştır. Hatta Arap ülkeleri, Mardin ve Siirt’teki böylesine önemli iki Arap diyalektinin hiç farkında değillermiş gibi görünüyorlar. Genel olarak bu ilgi eksikliği ve Türkiye’de alan araştırması yapmanın güçlükleri düşünüldüğünde, Türkiye’nin Arapça diyalektleri üzerine yapılan araştırmaların durumu fena değildir. Her ne kadar Diyarbakır’ın doğusundaki diyalektler önceleri neredeyse yalnızca bu yazar tarafından, ancak sonraları onun öğrencileri tarafından araştırılmışsa da, bugün biz söz konusu araştırmaların ve yayınların üzerinden geçen birkaç on yılda bölgeyle ilgili oldukça fazla sayıda çalışmaya sahibiz. Son birkaç yılda aynı derecede geniş kapsamlı iki çalışmayı Stephan Procházka Çukurova bölgesi için ve Werner Arnold Hatay bölgesi için yapmışlardır (bk. Kaynakça).

Türkiye’de konuşulan Arapça diyalektleriyle ilgili (bk. şekil a) kısa bir coğrafik açıklamayla başlayayım ve sonra da bu diyalektlerde bulunan ilgi çekici birkaç tipolojik özelliği betimleyeyim. Yine de çalışmanın başında ihtiyatlı davranmak gerekmektedir. Her ne kadar “bugünkü” ifadesinin kullansam da kişisel olarak tanık olduklarımla çoğunluğu için bu, *anavatanında*⁴ konuşulan diyalektlerde, bütün deyimlerin hala kullanıldığı veya diyalektlerin hala konuşulmakta olduğu anlamına gelmemektedir. 20. yüzyılın başlarında Türkiye’nin sunduğu zengin dilbilimsel panorama şimdi büyük ölçüde zarar görmüştür. Arap diyalektleri göz önünde bulundurulduğunda, içinde buldukları tarih itibarıyla her biri tehlike altında bulunan üç kategori fark edilmelidir. İlk kategori, yalnızca Hristiyanlar tarafından konuşulan diyalektlerle I. Dünya Savaşı’ndaki kıyımlar⁵ sonucunda neredeyse yok olma noktasına

¹ Bu makale İngilizceden Türkçeye bir çeviri çalışmasıdır. Otto Jastrow’un “Arabic Dialect Clusters in Turkey - Towards a Comparative Typology” başlıklı bu çalışması ilk olarak 19-20 Kasım 2004 tarihinde İstanbul’da Orient Institute tarafından düzenlenen *Workshop on Turkish Dialects*’te bir bildiri olarak sunulmuş, sonrasında da 2006 yılında *Türk Dilleri Araştırmaları* S. 16’da basılmıştır (çevirenin notu).

² 1942 yılında Almanya’da Saarland’da doğdu. Erlangen ve Heidelberg üniversitelerinde profesör olarak bulundu. 2007 yılından beri Estonya’da Tallinn Üniversitesi’nde Arapça araştırmaları profesörlüğü görevini sürdürmektedir (çevirenin notu).

³ Avrupa ve Amerika literatüründe İngilizcede *dialect*, Almandada *dialekt* olarak kullanılan bu terimin Türkçede hem “ağız” hem “lehçe” anlamında kullanılması, dahası “lehçe” ile “ağız” arasındaki ilişkinin tam olarak açıklığa kavuşmamış olması nedeniyle, çeviride *diyalekt* terimi tercih edilmiştir (çevirenin notu).

⁴ Metinde Latince *in situ* biçiminde geçmektedir. Sözcüğün ilk anlamı “yeri, kendi yeri, ilk yeri vb.”dir (çevirenin notu).

⁵ Burada kullanılan *massacre* sözcüğü için sözlüklerde genel olarak verilen anlamlar “mezalim, katliam, kıyım, kıyım” biçimindedir (çevirenin notu).

*Doç.Dr.,Çukurova Üniversitesi, T.D.E Bölümü, mozezen@cu.edu.tr

gelen Ermeniler ve Hristiyan gruplar tarafından kullanılan diyalektlerden oluşmaktadır. Bu kategoride, deyimlerin çok büyük bir bölümü onarılamaz bir biçimde kaybolmuştur ve bunların yalnızca çok azı onları canlı tutma mücadelesi verenlerin yardımıyla kısmen kurtarılabilmektedir. İkinci kategori, 20. yüzyılın ortalarına kadar anavatanda kalan ancak daha sonra konuşanlarının göçleriyle aşama aşama kaybolan diyalektlerden oluşmaktadır. Bu diyalektler, Yahudiler ve I. Dünya Savaşı'ndaki kıyımlarda hayatta kalmış olan Hristiyanlar tarafından konuşulan diyalektlerdir. Hristiyan göçleri, Hristiyanlara bazen aralıklarla bazen de aralıksız olarak süren zulümlerle tetiklenmiştir. Bu diyalektlerin binlerce konuşuru bugün Avrupa'da yaşıyorlar. Bu bakımdan onların diyalektleri, şimdilik araştırmalar için kolaylıkla elde edilebilir durumdaysa da, birkaç on yıl içinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yahudiler Hristiyanlar kadar zulme uğramamışlardır. Ancak onlar da belli ölçülerde ayrıma maruz kalma acısı çekmişlerdir. İsrail Devleti'nin 1948'de kurulmasından sonra onların çok büyük bir bölümü İsrail'e göç etmiştir. Dilbilimsel olarak, onların kaderleri de Hristiyanlarınkinden pek farklı değildir. Başka bir deyişle, birkaç on yıl içinde onların deyimleri de geriye döndürülemez bir biçimde kaybolacaktır. Üçüncü kategori, Müslümanlar'ın zulmüne uğramadıkları için hala anavatanlarında bulunan ancak artan asimilasyon baskılarına maruz kalan ve bu yüzden de bir veya iki kuşak sonra yok olacakmış gibi görünen Müslüman Arapça diyalektlerinden oluşmaktadır.

- a) Türkiye'de konuşulan Arap diyalektlerinin incelenmesi
 1. Suriye yerleşik Arapçası
 - Hatay
 - Mersin, Adana
 2. Suriye Bedevi Arapçası
 - Urfa
 3. Mezopotamya Arapçası (*qəltu* diyalektleri)
 - 3.1. Mardin grubu
 - Mardin şehri (Müslümanlar; göç etmiş Hristiyanlar)
 - Mardin köyleri (Müslümanlar; göç etmiş Hristiyanlar)
 - Mardin düzlükleri (Müslümanlar; yok olmuş Hristiyanlar)
 - Kōsa* ve *Mħallami* diyalektleri (Müslümanlar)
 - Āzəx* (şu an göç etmiş Hristiyanlar)
 - Nusaybin ve Cizre (şu an göç etmiş Yahudiler)
 - 3.2. Siirt grubu
 - Siirt şehri (Müslümanlar; yok olmuş Hristiyanlar)
 - Siirt köyleri (Müslümanlar)
 - 3.3. Diyarbakır grubu
 - Diyarbakır şehri (yok olmuş Hristiyanlar; göç etmiş Yahudiler)
 - Diyarbakır köyleri (yok olmuş Hristiyanlar)
 - 3.4. Kozluk- Sason- Muş grubu
 - Kozluk (Müslümanlar; yok olmuş (?) Hristiyanlar)
 - Sason (Müslümanlar; yok olmuş (?) Hristiyanlar)
 - Muş (Müslümanlar; yok olmuş (?) Hristiyanlar)

1 numarada listelenen Arapça diyalektler, bugün Türkiye'nin Akdeniz boyunca uzanan kıyı bölgelerindeki Hatay, Adana ve Mersin illerinde konuşulmaktadır. Hatay 1939 yılına kadar Suriye'ye aitti ve *İskenderun Livası* diye biliniyordu; 1939 yılında Türkiye'ye bağlanmıştır. İl merkezi olan Hatay için, antik çağda *Antioch* biçimindeki geleneksel ad olan Antakya daha çok kullanılır. Hatay ili, bugün büyük ölçüde Türkçe konuşurlara sahiptir. Ancak Arapça da il bağlamında yaklaşık yüz noktada konuşulmaktadır. Bu Arapça, Bedeviler, kırsal bölge insanları, köylüler ve bölgedeki Alevi, Sünni Müslüman, Grek Ortodoks Hristiyan ve Yahudi din ve mezheplerinin temsilcileri tarafından konuşulmaktadır. Bu gruplardan en büyüğünü Aleviler oluşturmaktadır. Bu bölgedeki diyalekt varyasyonları çok çarpıcıdır ve Werner Arnold tarafından hazırlanan ve en yeni çalışmalardan biri olan *Die arabischen Dialekte Antiochiens* (1998)'in de konusudur. Hatay ilinin Arapça diyalektleri, diyalekt

coğrafyası bakımından büyük ölçüde Alevilerin yaşam alanı olan *Cebel el-Ensariye* boyunca Suriye’de konuşulan diyalektlerin bir uzantısı durumundadır. Arapça konuşan Alevilerin bu bölgeden göçü, Hatay ilinin ötesine de uzanmış ve batıya, daha yakın olan kıyı bölgesine, Çukurova’ya ulaşmıştır. Arapça üç büyük şehirde, Adana, Tarsus ve Mersin’de (İçel) bir azınlık tarafından hala konuşulmaktadır ve bu üç büyük şehir arasında Seyhan nehri boyunca uzanan yaklaşık 50 köyde Arapça konuşanların⁶ hala var olduğu düşünülmektedir. Bu bölgenin Arapça diyalektleri de Stephan Procházka tarafından yapılan bir çalışmanın, *Die arabischen Dialekte der Çukurova (Südtürkei)*’nin⁷ (2002) konusu olmuştur. Hatay ilinde olduğu gibi, burada da Arapça konuşanların çok büyük bir bölümünü Aleviler oluşturur. Ancak burada küçük Sünni Müslüman ve Grek Ortodoks toplulukları da bulunmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye’nin Akdeniz bölgesinde konuşulan Arapça diyalektlerinin hepsi, dilbilimsel olarak, Suriye Arapça diyalekt bölgesinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Biraz daha doğuya hareket ettiğimizde, Suriye sınırına yakın bir bölgede Urfa ilinde konuşulan Bedevi tipli Arapça diyalektleriyle karşılaşırız (şekil a’da, 2 numara). Bu diyalektler bugüne kadar ayrıntılı bir biçimde incelenmemekle birlikte, onların güney Suriye’deki çöl boyunca kullanılan Bedevi diyalektlerinin bir devamı olduğu düşünülmektedir. Bu noktada, Arapça konuşulan ülkelerin çoğunda olduğu gibi, Suriye’de de “yerleşik diyalektler” olarak adlandırılan ve köy ve şehir insanları tarafından konuşulan diyalektlerle orijinal Bedevi kabileleri arasında konuşulan diyalektler arasında dikkat çekici bir fark olduğunu belirtmek önemlidir. 20. yüzyıl boyunca Bedevilerin büyük bir bölümü yerleşik kültüre geçmelerine ve artık çöl hayatını terk etmelerine rağmen, konuşmadaki farklılık bugüne kadar devam etmiştir. Suriye’de, ülkenin batı bölümünde bütün büyük şehirler dahil, yerleşik diyalektler konuşulurken, step ve çöllerden oluşan bütün doğu bölümü Bedevi Arapçası bölgesidir. Yerleşik Arapça diyalektlerle Bedevi Arapça diyalektleri arasındaki en çarpıcı farklardan birisi, Arap yazı dilinde *qāf* harfiyle gösterilen özel bir Eski Arapça ünsüzün, yani patlamalı bir yumuşak damak ünsüzü olan *q*’nin sesletimiyle ilgili davranış farkıdır. Yerleşik diyalektlerde bu ünsüz, her zaman titreşimsiz bir ses olarak (*q* ile veya daha sık olarak bir *hemze (?)* ile temsil edilir (bk. şekil b).

b) Eski Arapça *qāf*’ın Yansımaları

Eski Arapça: *q* → *qāl* “dedi”

Yerleşik diyalektler: *q* veya *hemze (?)* → *qāl* veya *ʔāl*

Bedevi diyalektleri: *g* → *gāl* veya *gāl*

Türkiye’nin Arapça konuşurları arasında Suriye’de rastlanan iki Arapça tipinin yansımalarını gözlemek işte böylesine ilginçtir: Hatay, Adana ve Mersin yerleşik diyalekt tipine sahipken, Urfa Bedevi tipi özelliği göstermektedir.

Arapça diyalektolojisi bakımından Suriye diyalekt bölgesinin bir uzantısı gibi görünen bu iki grupla ilgili daha ilginç olan, Türkiye’nin güneydoğusunda, Mardin, Siirt ve Diyarbakır illerinde hem yerleşik kültürün hem de Bedevi kültürün diyalektlerinin aynı anda bulunmasıdır. Bu diyalektler, biraz sonra açıklanacağı üzere, büyük Mezopotamya diyalekt bölgesinin bir parçasıdır; başka bir deyişle Irak Arap diyalektlerinin bir uzantısı gibi düşünülebilir. Bu diyalektler, daha özel bir adla “*qaltu* diyalektleri” olarak adlandırılmaktadır. Bu ifade ne demektir ve bu diyalektler neden bu denli ilginçtir? Bu soruları yanıtlayabilmek için Arap diyalektoloji tarihine küçük bir gezinti yapmamız gerekmektedir.

1964 yılında, Harvard Üniversitesi yayınları arasında, Haim Blanc’ın *Communal Dialects in Baghdad*⁸ başlıklı bir çalışması yayınlandı. Yalnızca 170 sayfadaki oluşan bu küçük kitap, kuşkusuz Arap diyalektolojisi üzerine daha önce yapılmış çalışmaların en çarpıcı olanıydı. Başlık, 1950’ye kadar Bağdat’ta yaşamış olan çok önemli üç dinsel topluluğa, yani Müslümanlara, Yahudilere ve Hristiyanlara gönderme yapmaktaydı. Bu üç topluluk, aynı şehirde yaşamalarına rağmen, köklü diyalekt farklarıyla konuşuyorlardı. Temel farklılık, Müslümanlarla kendi aralarında bir grup oluşturan Yahudiler ve Hristiyanlar arasındaydı. Blanc, Klasik Arapçadaki *qaltu* “dedim”

⁶ Metinde metaforik olarak kullanılan *arabophone*’un karşılığı olarak (çevirenin notu).

⁷ *Çukurova Arap Diyalektleri (Güney Türkiye)*. Tanıtım ve değerlendirme yazısı için bk. Muna Yüceol Özezen, “Stephan Procházka- Çukurova Arap Ağzıları (Güney Türkiye)” *Akkültür* S. 17 (2004) , ss. 8-9 (çevirenin notu).

⁸ *Bağdat’ta Topluluk Diyalektleri* (çevirenin notu).

sözcüğünü temel alarak Yahudilerle Hristiyanların Arapçasını “*qəltu* diyalektleri”, Müslümanlarınkini ise “*gilit* diyalekti” olarak adlandırmıştı (bk. şekil c).

c) Bağdat'ta topluluk diyalektleri

Yahudi Bağdat Arapçası: *qəltu* “dedim”

Hristiyan Bağdat Arapçası: *qəltu*

Müslüman Bağdat Arapçası: *gilit* “dedim”

Eski Arapça *qāf*'in yansımaları konusundaki sözlerimin ışığında kolaylıkla fark edilir ki Müslüman Bağdatlıların Arapçası temel olarak Bedevi diyalekti iken, Yahudi ve Hristiyan Bağdatlıların Arapçası yerleşik tiptedir. Haim Blanc, Irak tarihi ve diyalektolojik bulguları üzerine temellendiği çarpıcı tezinde göstermiştir ki Yahudilerin ve Hristiyanların diyalektleri, Abbasi halifesi zamanındaki yerleşik nüfus tarafından konuşulan eski Mezopotamya Arapçası tipini sürdürmekteydi. Oysa Müslüman Bağdatlılar, Bedevilerin kademeli olarak ülkeyi işgal ettikleri daha geç bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu zamanında şehirle tanışmışlardı.⁹ Kitabı, temelde Bağdat'la ilgili olmakla birlikte, Blanc göstermeye çalışmıştır ki bu büyük uçurum, yani *qəltu* ve *gilit* diyalektleri arasındaki keskin ayrım, bütün Irak'ta gözlemlenmektedir. Daha eski bir dilbilimsel katman olan, ancak daha yeni durumdaki *gilit* diyalektleri tarafından baskılanmış olan *qəltu* diyalektleri, halihazırda dinsel azınlıklar tarafından konuşulmaya devam etmişti. Dahası, onlar kuzey Irak'ta, konumuz açısından çok önemli olan Musul gibi bazı kalelerini muhafaza etmişlerdi. Böylece Blanc, *qəltu* diyalektlerinin Irak-Türk sınırında durmadığını, Türk bölgesinde de sürdürüldüğünü söylemeye çalışmıştı. Kendisi, Mardin ve Siirt'ten *qəltu* diyalektlerinin hala konuşulmakta olduğu yerler olarak söz etmekteydi. Blanc'ın kitabındaki bu küçük pasaj, bana Türkiye'ye gitme ve Blanc'ın Irak için yapmış olduğu araştırmaya benzer bir araştırma yapmayı deneme fikri verdi. Böylece 1967'de doktoramı tamamladıktan sonra, *qəltu* diyalektleri üzerine bir alan araştırması yapmak üzere, iki yıllığına Türkiye'nin güney bölgesine gittim. Büyük bir veri oluşturabildim. Bu veri öylesine büyüktü ki oluşturduğum derlem bugün hala bütünüyle yayınlanmış değildir.

İncelemede bulgular, şekil a'da, 3 numarada Mezopotamya Arapçası ve *qəltu* diyalektleri, alt grupları ve bunların konuşulduğu yerler biçiminde listelenmiştir. Bu diyalektlerin büyük çoğunluğu, halihazırda keşfedilmiş ve bulgular ilk olarak bu yazar tarafından yayınlanmıştır. Ancak Mardin (3.1) diyalekti, ilk olarak Albert Socin'in 1882'de yayınladığı ve döneminde pek dikkat çekmeyen bir makalede betimlenmişti ve böylece bu diyalektin varlığı 120 yılı aşkın bir süredir bilinmekteydi. Ben de bu çalışmayla, sözü geçen Arapça konuşurların hala anavatanlarında bulunup bulunmadıklarını ortaya koydum. Şekil a'daki “yok olmuş” sözü, I. Dünya Savaşı'ndaki kıyımın çocuk yaşlarda tanık olmuş, ancak hayatta kalmayı başarmış ve bir dereceye kadar kendi diyalektleriyle konuşabildiğim insanlardan oluşan Hristiyan nüfusuna gönderme yapmaktadır. “Göç etmiş” sözü ise, 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bölgeden göç etmiş Hristiyanlar ve Yahudiler için kullanılmıştır.

Alan araştırması için gittiğim ilk yer Mardin (Arapça *Mərdîn*) idi. Suriye sınırındaki bütün düzlüklere hakim olan bir dağın eteğindeki bu güzel şehirde toplam altı ay zaman geçirdim. Mardin Arapçası, Türkiye'deki *qəltu* diyalektlerinin en “klasik” olanıdır ve bu yüzden karşılaştırmalı çalışmalar için en iyi başlangıç noktasıdır. Ben, altmışlı yılların sonunda Mardin'de iken orada hala küçük, lokal bir Hristiyan topluluğu vardı. Son ziyaretimde gördüm ki Hristiyanlar orada hala yaşıyorlar. Ancak, artık nüfusun büyük bölümü Arapça konuşan Müslümanlardan, ardından da ve belki şimdi daha da fazla olarak şehre yerleşmiş olan Kürtlerden oluşmaktadır. Mardin'in doğusunda *Kōsa* ve *Mhəllami* kabilelerinden oluşan ve Arapça konuşan yaklaşık 50 köy vardır. Bu nüfusun, 16. yüzyıla kadar Aramice konuşan Hristiyanlar oldukları, daha sonra din değiştirerek toplu halde İslam'a geçtikleri ve dillerini de Arapçaya uyarladıkları söylenmektedir. Onların Arapçalarında bugün hala belli oranlarda Aramice söz yer almaktadır. Benim özellikle ve ayrıntılı olarak incelediğim Mhəllami diyalekti, Kinderib (Arapça *Kəndərīb*, Türkçe adıyla *Söğütlü*) köyünün diyalektidir. 2003 yılında, bu köyden derlediğim büyük bir metin koleksiyonu; 2005 yılında da hacimli bir el kitabı ve bir sözlük yayınladım. Mardin'in doğusunda Azex (Arapça *Āzəx*, Türkçe adıyla *İdil*) adında küçük bir şehir

⁹ Metinde verilen bilgilere göre, geç bir dönemde şehirle tanışanlar Bedeviler olmalı (çevirenin notu).

bulunmaktadır. Eskiden şehirde yalnızca Hristiyanlar yaşıyordu. Buranın diyalekti, Mardin Arapçasından tamamen farklı bir özellik göstermektedir. Ben bu diyalekti araştırmak üzere, çeşitli vesilelerle bu şehre gittim. Söz konusu diyalektin Mardin Arapçasından en belirgin farkı, dış seslerinin ıslıklı seslere dönüşmüş olmasıdır. Bu yüzden onlar *lāte* “üç” yerine, *sāse* derler. (Bu sesbilgisel soruna birazdan tekrar döneceğim.) Azex diyalekti, öğrencim Michela Wittrich tarafından ayrıntılı olarak betimlenmiş ve bu betimlemeleri içeren kitabı 2001 yılında yayınlanmıştır.

Mardin’den ve Mardin merkez diyalektlerinden Siirt’e dönüyorum. Siirt grubu, yalnızca Siirt şehrini ve ona yakın altı köyü kapsayan küçük bir diyalekt grubudur. Bu grubun Arapçası, Mardin Arapçasından çok farklıdır. Örneğin bu diyalekte, dış sesleri dış dudak sesleriyle yer değiştirir ve böylece “üç” sözü burada *fāfe* olarak sesletilir. Ben bu diyalekti betimleyen ve Siirt’ten ve onun iki köyünden metinler yayınlayan ilk kişiydim. Siirt’te I. Dünya Savaşı’na kadar büyük bir Hristiyan topluluğu vardı. Öyle ki, onların kendilerine özgü bir papazları bile bulunmaktaydı. Geride kesinlikle her hangi bir iz bırakmayacak kadar değişime uğramış olmalarına ve bölgede hayatta kalmayı başarmış tek bir Hristiyan bile bulamamış olmama rağmen, bu Hristiyanların Arapça değil Aramice konuşmuş olduklarına inanmak için neden var. Siirt bölgesini araştırırken fark ettiğim üçüncü grup, sonrasında büyük Diyarbakır şehri (3.3) olarak adlandırıldı. Önceki iki grubun aksine, Diyarbakır grubu bugün tamamen yok olmuştur. Bu grup, Türkiye’nin güneydoğu bölgesindeki Arapçanın büyük batı parçasını oluşturuyordu ve yalnızca Yahudi ve Hristiyan toplulukları tarafından konuşulmaktaydı. Bölgede hiç Arapça konuşan Müslüman yoktu. 1967’de, Diyarbakır şehrinde yaşamış olan Hristiyanlardan ve 1915’teki Ermeni kıyımına maruz kalmış bazı köylerden hayatta kalmayı başarmış birkaç kişiyle görüşmeler yapabildim. Daha sonra, geç bir tarihte Diyarbakır’da ve civarında yaşanmış olan kıyımla ilgili olarak otantik anlatıcılardan derlediğim birçok metni yayınladım. Hristiyan Arapların hiç yaşamamış oldukları Urfa, Siverek ve Çermik’te olduğu gibi, Diyarbakır’da da küçük bir Yahudi topluluğu vardı. Bu Yahudilerin büyük bir bölümü, 1948’de kurulan İsrail Devleti’ne daha o tarihlerde göç etmişlerdi; geriye kalanlar da daha sonra toplu olarak bu devlete yerleştiler. Bu, yaklaşık altmış veya yetmiş yıl öncesinde bile diyalektin kendi anavatanında artık konuşulmadığı anlamına geliyor. Son on yılda bu diyalekti kullanan bazı insanlarla tekrar görüşmeler yapıldı. Ancak şu an itibarıyla, bütün bu diyalektlerin yok olduğu düşünülmektedir. Başka bir deyişle, Diyarbakır ve Urfa arasında konuşulan bütün Arapça diyalektleri bugün tarih olmuştur.

Aynı şey, belli oranlarda son grup olan Kozluk-Sason-Muş diyalektleri için de geçerli olabilir. Bu diyalektler, Siirt’in kuzeyinden Muş düzlüklerine kadar uzanan ürkütücü dağ sıralarında bulunmaktadır. Büyük bir bölümü henüz araştırılmamış olan bu diyalektlerin çoğu, küçük köylerde ve ilginç bir biçimde Ermeni adı taşıyan ancak hiçbir Ermeni’nin yaşamadığı küçük yerleşim yerlerinde hala konuşulmaktadır. Bu, bölgede (örneğin bu diyalekti kullanan ve hayatta kalan tek bir insanın bulunmadığı Mutki adı verilen yerde) Arapça konuşan Hristiyanların yanı sıra bir zamanlar Ermenilerin de bulunduğunun kanıtıdır. Bu grubun içerisinde yakın bir zamanda betimlenen tek diyalekt, Hasköy’dür (Talay 2002).

Türkiye’de konuşulan bütün Mezopotamya, yani *qəltu* diyalektleri son derece arkayiktir. Bu çalışmada da diyalekt farkları *qəltu* sözcüğüyle gösterilmiştir. Biz şu ana kadar bu formun, yalnızca Eski Arapçanın yumuşak damak ünsüzü *q*’nin titreşimsiz olarak sesletilmesine bir örnek olduğunu düşünmüştük. Bununla birlikte, sözcük, başka bir sıra dışı özelliği, Arapçada geniş zaman ve belirli geçmiş zaman 1. tekil kişi çekimlerinde sonda yer alan *-u*’nun korunduğunu da kanıtlamaktadır. Klasik Arapçadaki, örneğin *qultu* “dedim” veya *katabtu* “yazdım” formlarının sonunda yer alan bu ünlü, neredeyse bütün modern diyalektlerde kaybolmuştur (örneğin krş. şekil d).

d) Modern Arap diyalektlerinde 1. tekil kişi geniş zaman çekimi

Dimaşk¹⁰ Arapçası: ʔəlʔ “dedim”
Kahire Arapçası: ʔult
Müslüman Bağdat Arapçası: gilit
Mardin Arapçası: qəltu

qəltu diyalektleri çok arkayık olsa da çeşitli gruplar arasındaki farklar oldukça açıktır. Mardin’de kaldığım süre boyunca, bilgi toplamak konusunda bana yardımcı olan bazı lise öğrencileriyle tanıştım. Aralarında Siirt doğumlu bir öğrenci de vardı. Öğrenciler genel olarak kendi aralarında Mardin Arapçası konuşsalar da, bu çocuk onlarla Türkçe iletişim kuruyordu. Çünkü, Mardinli çocuklarla Siirtli bu çocuğun, her birinin kendi diyalektiyle anlaşması zordu. Sesbilgisel düzeyde, Anadolu’nun qəltu diyalektlerinin temel grupları arasındaki farklar, aşağıda değindiğim üzere, Arapça dış sesleriyle ilgili değişimlerde ortaya çıkmaktadır (bk. şekil e). Başlangıç noktası üç sürtünmeli diş sesidir: *t̄* (titreşimsiz), *d̄* (titreşimli) ve *ḏ̄* (vurgulu-titreşimli) (son iki ünsüz Eski Arapçada *d* ve *ḏ* ünsüzleriyle temsil edilir). Bu ünsüzler Mardin grubu diyalektlerinin çoğunda korunmaktadır. Ancak Azex ve Kozluk-Sason-Muş diyalektlerinde ıslıklı seslere, Siirt grubunda diş dudak ünsüzlerine ve Diyarbakır grubunda da diş ünsüzlerine dönüşmüştür.

e) qəltu diyalektlerinde Arapça dış seslerinin yansımaları

	<u>Mardin</u>	<u>Azex</u>	<u>Siirt</u>	<u>Diyarbakır</u>
* <i>t̄</i>	<i>t̄āte</i>		<i>fāfe</i>	<i>tlāte</i> “üç”
* <i>d̄</i>	<i>axad</i>	<i>axaz</i>	<i>axav</i>	<i>axad</i> “(eril) o aldı”
* <i>ḏ̄</i>	<i>ḏarab</i>	<i>zarab</i>	<i>yarab</i>	<i>ḏarab</i>

“(eril) o vurdu”

Arap dünyasındaki durumlarla qəltu diyalektlerinin dış sesleri konusundaki gelişimlerini karşılaştırmak ilginçtir. Arap dünyasında dış seslerinin korunduğunu veya patlayıcı diş ünsüzlerine dönüştüğünü görürüz (krş. örneğin Dimaşk Arapçasında *tlāte*, *axad*, *ḏarab*). Çok sık olmamakla birlikte, ıslıklı ünsüzlere dönüşüm (Azex diyalektinde olduğu gibi) de görülür. Oysaki diş dudak ünsüzlerine dönüşüm (Siirt diyalektinde olduğu gibi) son derece seyrek ve genel bir ses değişimi olarak gözlemlenmez. Böylelikle Anadolu Arapçası diyalektleri, dünya ölçeğindeki Arap diyalektlerinden bu hususta daha büyük bir çeşitlilik arz eder.

qəltu Arapçasının sesbilgisel özellikleriyle ilgili en karakteristik özelliklerden birisi, uzun *ā* ünlüsünün kapalı *ē*’ye dönüşmesi anlamına gelen *imāle*’dir. Bu, hece başında veya sonunda yer alan uzun veya kısa bir *i* ünlüsünün varlığıyla tetiklenen bir ses değişimidir. Bu, temel olarak örneğin Cermen dillerindeki “umlaut”a benzer bir olgudur: Almanca *Mann*, çoğulu *Männer* veya *Kahn*, çoğulu *Kähne* gibi. Bu türden bir imale, Orta Çağ Arap gramercilerinin de betimlediği gibi Arapçada çok eskidir ki bugün yalnızca qəltu diyalektlerinde yaşamaktadır. Böylelikle, Arapça çoğul bir sözcük olan *dakākīn* “dükkanlar” (tekil *dukkān* “dükkan” biçiminden) imāle yoluyla yerini *dakēkīn*’e bırakmıştır. İmāle olayı kısa bir *i* tarafından tetiklendiğinde, bu *i* sonradan kaybolabilmiştir: Eski Arapça çoğul biçim olan *kilāb*’dan gelen *klēb* “köpekler” gibi (bk. şekil f):

f) qəltu diyalektlerinde imāle (**ā* > *ē*)

<u>Eski Arapça</u>	<u>qəltu diyalektleri</u>
<i>dakākīn</i>	> <i>dakēkīn</i> “dükkanlar”
<i>kilāb</i>	> <i>klēb</i> “köpekler”

Bu imāle çeşidinin benzersizliği, doğu Akdeniz kıyılarında kullanılan bazı Arap diyalektlerindeki (örneğin Lübnan Arapçası) imaleyle karşılaştırdığında açıkça ortaya çıkar. Lübnan Arapçasındaki imāle, koşulsuzdur, bir *i* ünlüsü tarafından tetiklenmez (krş. şekil g):

g) Lübnan Arapçasında farklı biçimlerde kullanılan imale

<u>Eski Arapça</u>	<u>qəltu diyalektleri</u>	<u>Lübnan Arapçası</u>
<i>kilāb</i>	<i>klēb</i>	<i>klāb</i> “köpekler”
<i>ʔaktāf</i>	<i>ktāf</i>	<i>ktāf</i> “omuzlar”

Sonuç

¹⁰ Suriye’nin başkenti Şam (çevirenin notu).

Bildirimde göstermeye çalıştığım gibi, Türkiye, Arapça diyalektlerin konuşulduğu üç bölgeye sahiptir: Mersin-Adana-Hatay bölgesi, Urfa bölgesi ve Diyarbakır-Mardin-Siirt bölgesi. Bu bölgelerin her birindeki Arapça diyalektler, Arapçanın farklı bir koluna aittir. Suriye yerleşik Arapçası, Bedevi Arapçası ve Mezopotamya yerleşik Arapçası. Bu diyalektlerin her birini eşit olarak ilgi çekici bulmama rağmen, kişisel nedenlerle, dikkatimi büyük ölçüde Diyarbakır-Mardin-Siirt bölgesinde yer alan Mezopotamya yani *qəltu* diyalektlerine verdim. Bu diyalektler, Arapçanın Irak'ta modern *gilit* diyalektlerinin büyük bir bölümü tarafından değiştirilen ve büyük ölçüde baskılanan tarihsel bir evresinin, çok eski bir dil katmanının kalıntılarıdır. Bu yüzden güneydoğu Türkiye'de yer alan Arapça dil adaları, tarihsel olarak çok değerli dilbilimsel anıtlardır. Yazık ki bunların bazıları çoktan yok oldu ve diğerleri de yakın bir gelecekte yok olacak gibi görünmektedir. Ancak bunların büyük bir bölümünün araştırılmış, yayınlanmış ve dilbilimsel belgeler olarak korunmuş olması sevindiricidir. Bu yayınların en önemlileri Kaynakça'da listelenmiştir. Buna ek olarak, şimdi, tartışılan diyalektlerle ilgili metinlerin çok büyük bir bölümünü internet üzerinden dinlemek mümkündür. Heidelberg Üniversitesi'nden Profesör Werner Arnold tarafından hazırlanan *Semitisches Tonarchiv* (Semitik Ses Arşivi), şu an (2005 sonbahar) itibarıyla, aralarında Çukurova ve Diyarbakır-Mardin-Siirt bölgesi Arap diyalektlerinden örneklerin bulunduğu çeşitli modern Semitik deyimleri içeren 1500'den fazla kayda alınmış metni içermektedir. İnternet adresi semarch@uni-hd.de biçimindedir.

Kaynakça

- Arnold, Werner: *Die arabischen Dialekte Antiochiens*. Wiesbaden 1998 (Semitica Viva 19)
- Blanc, Haim: *Communal Dialects in Baghdad*. Cambridge, Mass. 1964 (Harvard Middle Eastern Monographs 10)
- Jastrow, Otto: *Daragözü- eine arabische Mundart der Kozluk-Sason-Gruppe (Südostanatolien)*. Nürnberg 1973 (Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft 46)
- : *Die mesopotamisch-arabischen qəltu-Dialekte. Bd. I: Phonologie und Morphologie*. Wiesbaden 1978. *Bd. II: Volkskundliche Texte in elf Dialekten*. Wiesbaden 1981. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 43, 1 and 46, 1)
- : *The Judeo-Arabic Dialect of Nusaybin/Qāmāšli*. In: Paul Wexler, Alexander Borg, Sasson Somekh (eds.): *Studia Linguistica et Orientalia Memoriae Haim Blanc Dedicata*. Wiesbaden 1989, 156-168
- : *Aramäische Lehnwörter in den arabischen Dialekten der Südost-Türkei*. In: Stefan Wild u. Hartmut Schild (Hsg.): *Akten des 27. Deutschen Orientalistentages*, Würzburg 2001, 615-621
- : *Arabisches Textbuch aus Kinderib*. Wiesbaden 2003 (Semitica Viva 30)
- : *Glossar zu Kinderib (Anatolisches Arabisch)*. Wiesbaden 2005 (Semitica Viva 36)
- Procházka, Stephan: *Die arabischen Dialekte der Çukurova (Südtürkei)*. Wiesbaden 2002 (Semitica Viva 27)
- Socin, Albert: *Der arabische Dialekt von Mosul und Mardin*. In: ZDMG 36 (1882) 1-53, 238-277; 37 (1883) 293-318
- Talay, Shabo: *Der arabische Dialekt von Hasköy*. I-II. In: ZAL 40 (2002) 71-89; 41 (2002) 46-86
- Wittrich, Michaela: *Der arabische Dialekt von Azax*. Wiesbaden 2001 (Semitica Viva 25)

Arabic dialects in Turkey — towards a comparative typology

Otto Jastrow,
(Nürnberg)

In a workshop devoted to Turkish dialects it is my pleasure to present a short survey of the dialectology of a language which is also

spoken on the territory of Turkey and offers considerable dialect variation, namely Arabic

Turkey is bordering on two Arab states, namely Syria and Iraq, and therefore the Turkish and the Arabic language areas are touching on the southern and southeastern Turkish border. Of course linguistic borders are never as clear-cut as political ones. Thus a Turkish audience will probably not have to be reminded of the existence of a considerable Turkish speaking minority in northern Iraq, the so-called Türkmen in the region of Kerkük and Erbil. Ever since the times of Atatürk the Turkish Republic has regularly pointed to the existence of this ethnic group for which it feels a certain responsibility, and since the beginning of the war in Iraq awareness of this Turkish minority has again increased. On the other hand, the various Arabic-speaking populations inside Turkey have never received much attention, neither from the Turkish side nor, for that matter, from the Arab side. In the Arab states there seems to be no awareness at all of such important Arabic dialects as those of Mardin or Siirt, to mention just two of them. Considering this general lack of interest and the difficulties surrounding linguistic fieldwork in Turkey, the state of research into the Arabic dialects of Turkey is not bad at all. Although the dialects east of Diyarbakir were investigated almost single-handedly by the present author - and later by some of his students - we now have, after several decades of research and publication, a fairly good coverage of the whole area. In the last few years, an equally comprehensive investigation was carried out in the regions of Çukurova and Hatay, by Stephan Procházka and Werner Arnold, respectively (see bibliography).

I shall start with a short geographical survey of the Arabic dialects spoken in Turkey (see figure a) and then describe a few interesting typological features found in these dialects. A word of caution, however, is needed at the beginning. Although I speak about "contemporary" dialects, most of which I have personally witnessed, this does not mean that all of these idioms can still be found spoken *in situ*, nor in fact that they are still being spoken at all. The very rich linguistic panorama which Turkey offered at the beginning of the 20th century has by now been largely destroyed. As far as the Arabic dialects are concerned one has to distinguish three categories, according to the date on which those dialects became endangered. The first category comprises dialects which were spoken exclusively by Christians and came close to extinction already during the First World War, as a result of the massacres of the Armenians and other Christian groups. The majority of these idioms is irretrievably lost, and only a few could be partly salvaged with the help of survivors. The second category comprises dialects which remained *in situ* until the middle of the 20th century and then gradually disappeared due to the emigration of the speakers. These dialects were spoken by those Christians who had survived the First World War massacres, and by Jews. The emigration of the Christians was triggered by a resumed, or in fact never interrupted, persecution of Christian minorities. The speakers of these dialects now live in Europe by the thousands, and therefore some of their dialects are still easily accessible to research but doomed to become extinct in a few decades. The Jews were not persecuted like the Christians but they also suffered some measure of discrimination. After the State of Israel was established in 1948 most of them emigrated to Israel. Linguistically their fate is similar to that of the Christians, in other words, in a few decades from now their specific idioms will be irretrievably lost. The third category comprises the Muslim Arabic dialects; most of them are still to be found *in situ* since there was no persecution of Muslims, but they are subjected to an ever increasing pressure for assimilation and therefore are not likely to survive the next one or two generations.

a) Survey of Arabic dialects spoken in Turkey

1 Syrian sedentary Arabic

Hatay

Mersin, Adana

2 Syrian Bedouin Arabic

Urfa

3 Mesopotamian Arabic (*qəltu* dialects)

3.1 Mardin group

Mardin town (Muslims; Christians, emigrated)

Mardin villages (Muslims; Christians, emigrated)

Plain of Mardin (Muslims; Christians, extinct)

Kosa and *Mhallami* dialects (Muslims)

Azəx (Christians, now emigrated)

Nusaybin and Cizre (Jews, now emigrated)

3.2 Siirt group

Siirt town (Muslims; Christians, extinct)

Siirt villages (Muslims)

3.3 Diyarbakir group

Diyarbakir town (Christians, extinct; Jews, emigrated)

Diyarbakir villages (Christians, extinct)

Diyarbakir, Siverek, Çermik, Urfa (Jews, emigrated)

3.4 Kozluk-Sason-Muy group

Kozluk (Muslims; Christians extinct?)

Sason (Muslims; Christians extinct?)

Muş (Muslims; Christians extinct?)

The Arabic dialects listed under 1 are spoken in the Turkish provinces of Hatay, Adana and Mersin, thus in areas bordering on the Mediterranean. Hatay belonged to Syria until 1939 and was known as the *Liva of Iskenderun*. In 1939 it was annexed by Turkey. The capital of the province, Hatay, is better known under the traditional name of Antakya, which is the *Antioch* of antiquity. Hatay province today has a Turkish speaking majority, but Arabic is spoken in about one hundred localities throughout the province. It is spoken by Bedouin, rural populations and townspeople, and by members of every religious denomination existing in the area, namely by Alevis, Sunni Muslims, Greek Orthodox Christians and Jews. The Alevis constitute the largest of these groups. Dialect variation within this area is very remarkable and is the subject of a recent book by Werner Arnold: *Die arabischen Dialekte Antiochiens* (1998). In terms of dialect geography the Arabic dialects of Hatay province can be seen as a continuation of the dialects spoken in the adjacent Syrian area of *Jabal al-Ansariye*, a mountainous region inhabited predominantly by Alevis. Migration of Arabic-speaking Alevis from this area has spread beyond Hatay province and has reached the coastal area of *Çukurova* further to the west. In the three large cities Adana, Tarsus and Mersin (*Içel*) Arabic is still spoken by a minority, and some 50 villages extending between these three towns and along the Seyhan river are still considered arabophone. The Arabic dialects of this region have likewise been the subject of a recent study by Stephan Procházka: *Die arabischen Dialekte der Çukurova (Südtürkei)* (2002). Again, as in Hatay province, the large majority of the Arabic speakers is made up by Alevis, but some smaller communities of Sunni Muslims and Greek Orthodox Christians are also to be found. As pointed out, all the Arabic dialects spoken in this Mediterranean region of Turkey are linguistically part and parcel of the Syrian Arabic dialect area.

Moving further to the east, we come upon Arabic dialects of the Bedouin type which are spoken in Urfa province in areas adjacent to the Syrian border (listed under nr. 2 in the survey). These dialects have so far not been investigated in detail but they are considered to be a continuation of the Bedouin dialects spoken in the Syrian desert south of the border. At this point it is important to explain that in Syria, as in many Arabic-speaking countries, there is a striking difference between the dialects spoken by the population of towns and villages » called sedentary dialects » and the dialects of the original Bedouin tribes. Although most Bedouins have been settled in the course of the 20th century and do not roam the desert any longer, the difference in speech has been maintained to this day. In Syria the western part of the country, including all the major cities, speaks sedentary dialects but the whole eastern part, made up by desert and steppe, is the area of Bedouin Arabic. One of the most striking

differences between sedentary and Bedouin Arabic dialects is the treatment of a particular Old Arabic consonant, namely the uvular stop *q*, expressed by the letter *qaf* in Arabic writing. In sedentary dialects this consonant is always represented by a voiceless sound, either *q* itself or - more frequently - a glottal stop ° (see figure b):

b) Reflexes of Old Arabic *qaf*

Old Arabic: *q qal* „he said“

Sedentary dialects: *q ~ ° qal ~ °al*

Bedouin dialects; *g gal ~ gal*

It is thus very interesting to observe that these two major types of Arabic encountered in Syria are likewise reflected in the Arabic-speaking areas of Turkey: Hatay, Adana and Mersin have sedentary dialect types but Urfa has a Bedouin type.

Far more interesting, from the point of view of Arabic dialectology, than these two groups which can be viewed as an extension of the Syrian dialect area, either sedentary or Bedouin, are those dialects which are found further in the east of Turkey, in the provinces of Mardin, Siirt and Diyarbakir. These dialects, as shall soon become clear, are part of the larger Mesopotamian dialect area, in other words they can be considered as a continuation of the Iraqi Arabic dialects. They are also called by the specific name of *qəltu* dialects. What does this expression mean, and why are these dialects so interesting? In order to answer that question we have to make a short excursion into the the history of Arabic dialectology.

In 1964 a book by Haim Blanc with the title *Communal Dialects in Baghdad* appeared at Harvard University Press. This small book of only 170 pages of text is no doubt one of the most brilliant works ever written in Arabic dialectology. The title refers to the three most important religious communities which existed in Baghdad until 1950, namely Muslims, Jews and Christians. These communities, although living in the same town, were speaking three radically different dialects. The main division, however, was between the Muslim dialect on the one hand, and the Jewish and Christian dialects on the other. Based on the word for „I

said“ - *qultu* in Classical Arabic - Blanc called the Jewish and Christian dialects *qəltu* dialects and the Muslim dialect a *gilit* dialect (see figure c):

c) Communal dialects in Baghdad

Jewish Baghdadi: *qəltu* „I said“

Christian Baghdadi: *qəltu*

Muslim Baghdadi: *gilit* „I said“

In the light of what I said about the reflexes of Old Arabic *qaf* one can easily recognize the fact that Muslim Baghdadi is basically a Bedouin dialect, but Jewish and Christian Baghdadi belong to the sedentary type. In a brilliant argument based both on dialectological findings and on the history of Iraq, Haim Blanc was able to show that the dialects of the Jews and Christians continue the older type of Mesopotamian Arabic as it was spoken by the sedentary population in the time of the Abbasid caliphs, whereas Muslim Baghdadi was introduced into the city at a much later time, namely during the Ottoman Empire, when Bedouins gradually occupied the country. Although his book was mainly concerned with Baghdad, Blanc went on to show that the whole of Iraq is characterized by this dichotomy, in other words by the sharp division between *qəltu* and *gilit* dialects. The *qəltu* dialects, being the older linguistic stratum, have been pushed back by the more recent *gilit* dialects but are still spoken by the religious minorities. Furthermore, they have retained some strongholds in northern Iraq, for instance the town of Mossul, and, what is important for our subject, Blanc went on to say that the *qəltu* dialects did not stop at the Iraqi-Turkish border but in fact continued into Turkish territory. He mentioned the towns of Mardin and Siirt as places where *qəltu* dialects were still spoken. This short passage in Blanc's book gave me the idea to go to Turkey and try to do the kind of research which Blanc had done for Iraq. Thus, after receiving my PhD in 1967, I went to southeastern Turkey for two years of fieldwork on the

qêltu dialects. I was able to accumulate a large amount of data, so large in fact that to this day my corpus has not yet been completely published.

The survey in figure a) lists, under nr. 3, four main groups as Mesopotamian Arabic or *qêltu* dialects, with a number of subgroups and individual place names. The vast majority of these dialects has been discovered and first published by the present author, only the dialect of Mardin (3.1) has been known for over 120 years, having first been described in an isolated article by Albert Socin in 1882. In the survey I have marked whether the speakers are still to be found *in situ* or not. The remark „extinct“ refers to those Christian populations which were massacred already during the First World War; in some cases I was able to find old people who had survived as children and could still speak the dialect to some extent. The remark „emigrated“ refers to the Christians and Jews who emigrated during the second half of the 20th century. The populations who are still more or less preserved in their old places are all Muslim.

The first place I went to for my fieldwork was Mardin (Arabic *Merdin*). In this beautiful city on a mountain slope, overlooking the plain below all the way to the Syrian border, I spent a total of six months. Mardin Arabic is the most „classical“ of all the *qêltu* dialects in Turkey and thus a very good starting point for comparative research. When I lived in Mardin in the late sixties there was still a small community of local Christians, and on a recent visit I was able to ascertain that there are still Christians living there, but the majority is made up of Arabic-speaking Muslims; they, in turn, are now probably outnumbered by the Kurds who have settled in the town. East of Mardin there are about 50 Arabic-speaking villages of the *Kosa* and *Mhallami* tribes. It is said that these populations were Aramaic-speaking Christians until the 16th century when they collectively converted to Islam and adopted Arabic as their language. Their Arabic dialect still contains a number of Aramaic expressions. There is one Mhallami dialect which I studied in particular detail, the dialect of the village of Kinderib (Arabic *Känder_b*, Turkish name *Söğütlü*). In 2003 I published a large collection of texts from this village and in 2005, as a companion volume, a glossary. To the east of Mardin province there is a small town called Azex (Arabic *Azëx*, Turkish name *İdil*) which was inhabited exclusively by Christians. I went there on several occasions to study the dialect which is quite distinct from Mardin Arabic. One of its hallmarks is the shift of interdental to sibilants, thus instead of *tate* „three“ they say *sase*. (I shall return to this phonetic question presently). The dialect of Azex was described in detail by my student Michaela Wittrich; her book appeared in 2001.

From Mardin and the dialects of Mardin province I then turned to Siirt. The Siirt group (3.2) is a small dialect group comprising only the town and six neighbouring villages. The Arabic of this group is very different from Mardin, thus for instance the interdental is shifted to labiodental, and the word for „three“ is pronounced *fafe*. I was the first person to describe this dialect and to publish texts from Siirt and two of its villages. In Siirt there existed a large Christian community until the First World War, they even had their own bishop. There is reason to believe, however, that these Christians did not speak Arabic but Aramaic, in any case they were wiped out so completely that no trace whatsoever remained, and I never was able to find a single surviving Christian from that area. The third group to which I turned after investigating the Siirt area is named after the large town of Diyarbakir (3.3). In contrast to the previous two groups the whole Diyarbakir group does not exist any longer. It was the westernmost part of the Arabic language area in southeastern Turkey and comprised only dialects spoken by Christian and Jewish communities, there were no Arabic-speaking Muslims in that area. The Christians who lived in the town of Diyarbakir and a few surrounding villages fell victims to the Armenian massacres in 1915; I was able to interview a few survivors, then very old, in 1967, and published a number of text with authentic narratives of the massacres that took place in and around Diyarbakir. There was also a Jewish community in Diyarbakir, as there was in Siverek, Çermik and Urfa, places where no Arab Christians lived. The Jews have emigrated wholesale to Israel,

many of them even before the State of Israel was founded in 1948. This means that the respective dialects ceased to be spoken *in situ* some sixty or seventy years ago. Again, some speakers could be interviewed in Israel in the last decades, but by now all these dialects have to be considered extinct, in other words, all the Arabic dialects spoken between Diyarbakir and Urfa are now history.

The same may in part be true for the last group, the Kozluk-Sason-Muş dialects (1.4). These dialects are situated in a forbidding mountain range which extends from Siirt northwards to the plain of Muş. They have for the most part not yet been investigated. Most of the dialects still existing are spoken by Muslim peasants in small villages and hamlets which, intriguingly, bear Armenian names » but no Armenians survive in the area. There is evidence that along with the Armenians there were also Arabic-speaking Christians in the area, for instance in a place called Mutki, but no surviving speaker has ever been found. The only dialect of this group which so far has been described is that of Hasköy (Talay 2002).

The whole of the Mesopotamian or *qəltu* dialects spoken in Turkey is very archaic. This is shown already by the word *qəltu* itself. So far we only noticed that this form demonstrates the voiceless pronunciation of the Old Arabic uvular stop *q*. However, the word also testifies to another very unusual feature, namely the preservation of the final vowel *-u* in the suffix of the 1. pers. sg. of the so-called Arabic perfect or past tense. The classical Arabic form - like *qultu* „I said“ or *katabtu* „I wrote“ - has lost the final vowel in almost all modern dialects, compare, e.g., (figure d):

d) 1. pers. sg. perfect in modern Arabic dialects

Damascus Arabic: ^oə^lēt „I said“

Cairo Arabic: ^oult

Muslim Baghdadi: *gilit*

Mardin Arabic *qəltu*

Although all the *qəltu* dialects are very archaic, the linguistic differences between the various groups are quite considerable. During my stay in Mardin I got acquainted with some high school boys who also served as my informants. Among them there was a single student who was native of Siirt. Although the boys among themselves spoke Mardin Arabic, this boy conversed with them in Turkish because both parties found it difficult to understand each other's dialect. On the phonological level, the differences between the various subgroups of Anatolian *qəltu* dialects can be illustrated by the sound changes involving the Arabic interdentals, a fact to which I already referred in passing (see figure e). The starting point are the three interdental fricatives *t* (voiceless), *d* (voiced) and *dʔ* (voiced emphatic; this latter sound represents two Old Arabic consonants, *dad* and *za*). They have been preserved in most dialects of the Mardin group but have been shifted to sibilants in Azex and in the Kozluk-Sason-Muş group, to labiodentals in the Siirt group and to dental stops in the Diyarbakir group.

e) Reflexes of Arabic interdentals in the *qəltu* dialects

Mardin Azëx Siirt Diyarbakir

**t* *tate* *sase* *fafe* *tlate* „three“

**d* *axad* *axaz* *axav* *axad* „he took“

**dʔ* *dʔarab* *zarab* *vʔarab* *darab* „he shot“

It is interesting to compare the development of the interdentals in the *qəltu* dialects with those in the Arab world as a whole. In the Arab world we find either preservation of the interdentals or their shift to dental stops (cf., e.g., Damascus Arabic *tlate*, *axad*, *darab*). A shift to sibilants (as in Azex) is also found but is much less frequent, whereas the shift to labiodentals (as in Siirt) is very rare and has not been observed as a general sound shift. Thus the Anatolian Arabic dialects in this respect show a greater variation than Arabic dialects as a whole. One of the most characteristic features in the phonology of *qəltu* Arabic is the so-called *imala*, which means the raising of the long *a* vowel to a closed *e*, a sound shift triggered by the presence of an *i* vowel, either short or long, in the preceding or following syllable. This is basically a phenomenon similar to the „Umlaut“ in Germanic languages, e.g., German *Mann*, pl. *Männer* or *Kahn*, pl.

Kähne. This kind of imala is very old in Arabic as it was described by the Arab grammarians of the Middle Ages; now it only survives in the *qəltu* dialects. Thus the Arabic plural *dakakin* „shops“ (from the sg. *dukkan* „shop“) yields *dakekin* by way of *imala*. When the *imala* has been triggered by a short *i* this vowel may have subsequently been lost, e.g. *kleb* „dogs“ which is derived from the Old Arabic plural *kilab* (see figure f):

f) *imala* (**a* > *e*) in the *qəltu* dialects

Old Arabic *qəltu* dialects

dakakin > *dakekin* „shops“

kilab > *kleb* „dogs“

The uniqueness of this type of imala is evident when comparing it to the *imala* obtaining in some Arabic dialects of the eastern Mediterranean coast, e.g., Lebanese. In Lebanese the *imala* is unconditioned, i.e. not triggered by an *i* vowel, cf. (figure g):

g) Differently conditioned imala in Lebanese:

Old Arabic *qəltu* dialects Lebanese

kilab kleb kläb „dogs“

^o*aktaf ktäf ktäf* „shoulders“

Summary.

Turkey, as my paper has tried to show, has three areas where Arabic dialects are spoken, namely the Mersin-Adana-Hatay region, the Urfa region and the Diyarbakir-Mardin-Siirt region. The Arabic dialects of each of these regions belong to a different branch of Arabic: to Syrian sedentary Arabic, to Bedouin Arabic and to Mesopotamian sedentary Arabic. Although all these dialects are equally interesting I have, in part for personal reasons, put most of the emphasis on the Mesopotamian or *qəltu* dialects found in the Diyarbakir-Mardin-Siirt region. These dialects are remnants of a very old language stratum, a historical stage of Arabic which in Iraq itself has been largely pushed back and replaced by the more modern *gilit* dialects. Therefore the Arabic language islands in southeastern Turkey are linguistic monuments of great historical value. Some of them, unfortunately, have already become extinct and others are likely to disappear in the near future. But an impressive number of them has been investigated and published and thus been preserved as linguistic documents. The most important of these publications are listed in the bibliography. In addition, there is now a possibility to listen on the internet to a large number of texts in the dialects discussed. *Semitisches Tonarchiv* (Semitic Sound Archive) which was founded by Professor Werner Arnold at the University of Heidelberg contains at present (autumn 2005) more than 1500 recorded texts in various modern Semitic idioms, among them many Arabic dialect samples from Çukurova and the Diyarbakir-Mardin-Siirt region. The internet address is semarch@uni-hd.de

